

■ بررسی ساختار سندی و محتوایی فرمان‌های نادرشاه افشار و مقایسه آن با فرمان‌های دوره شاه سلطان حسین صفوی

الهه محبوب فریمانی | هوشنگ خسرویگی

■ چکیده

هدف: دوره افشاریه دورانی است که نظام اداری آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. توجه به اسنادی که از این عصر باقی مانده می‌تواند محقق را در جهت رهیابی به برخی اطلاعات یاری رساند. بر همین اساس، فرمان‌های نادرشاه افشار مورد بررسی قرار گرفت تا ساختار سندی فرمان‌های آن و ویژگی‌های فرمان‌نویسی این دوره مشخص شود و وجوه همسان یا متمایز آن با دوره صفوی آشکار شود.

روش/ رویکرد پژوهش: شناسایی و گردآوری اسناد مورد نظر این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و از میان منابع و آرشیوهای داخلی و تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحقیق تاریخی مبتنی بر متن اسناد انجام پذیرفته است.

یافته‌ها و نتایج پژوهش: پس از بررسی فرمان‌های صادر شده از سوی نادر، ضمن تبیین ویژگی‌های آن به لحاظ ساختار سندی و محتوایی و مقایسه آن با فرمان‌های دوره شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ق) مشخص شد که برخلاف دوره صفوی، که برای هر گونه‌ای از سلطانیات، نام خاصی تعیین می‌شد، در عصر نادر تمامی این فرمان‌ها، رقم‌گذاری می‌شد که حاکی از کوچک شدن نظام دیوانی در این عصر است. در بخش اجزای سند در قسمت متن، فرمان‌نویسی در این دوره تفاوت چندانی با دوره صفوی وجود نداشت، اما در قسمت اضافات (تحمیدی، طغره، مهر، و پشت سند) تفاوت عمده‌ای دیده می‌شود که به نوعی مفاهیم حکومتی نادر برای کسب مشروعیت در متن طغرا و سجع مهرها را می‌رساند.

کلیدواژه‌ها

سندشناسی/رقم‌نویسی/صفویه/فرمان/نادرشاه افشار

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و پنجم، دفتر اول، (بهار ۱۳۹۴)، ۶-۲۷
تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۱/۱۹ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۲/۲۷

بررسی ساختار سندی و محتوایی فرمان‌های نادر شاه افشار و مقایسه آن با فرمان‌های دوره شاه سلطان حسین صفوی

الهه محبوب فریمانی^۱ | هوشنگ خسروبیگی^۲

مقدمه

پس از یورش افغانه به ایران و سقوط اصفهان، پایتخت صفویه، شاه طهماسب دوم تا سال ۱۱۴۵ ق. تلاش‌هایی را در جهت احیای قدرت صفویه انجام داد و سعی کرد از سرداران ایرانی برای این امر بهره‌گیری کند. یکی از این افراد، نادر از ایل افشار بود که در ۱۱۳۹ ق. به شاه طهماسب دوم پیوست و تا ۱۱۴۵ ق. توانست تا حدودی به اوضاع آشفتۀ ایران سر و سامان دهد. در این سال، به‌خاطر صلح طهماسب دوم با عثمانی‌ها، نادر با تهدید بزرگان، آنها را وادار به عزل شاه از سلطنت کرد و فرزند هشت ماهه طهماسب به نام شاه‌عباس سوم را به سلطنت برگزید و خود به‌عنوان نیابت سلطنت، امور کشور را به دست گرفت. نادر، در چهارم شوال ۱۱۴۸ ق. در دشت مغان تاج‌گذاری کرد. از آن پس تا سال ۱۱۶۰ ق. خود در رأس امور قرار گرفت و در این مدت به انتظام امور لشکری و کشوری پرداخت.

با توجه به اینکه بیشتر دوران حکومت نادر صرف امور نظامی شد، مشخص نیست در نظام مناسبات دیوان‌سالاری دوره وی چه تغییرات مهمی حاصل شده و آیا این نظام بدون کم و کاست از عصر صفوی به این دوره انتقال یافته است؟ یکی از این موارد بحث فرمان‌نویسی و تدوین سلطانیات در دربار نادر است. بر خلاف دوره صفویه که کتاب‌هایی چون تذکره المملوک و دستور المملوک به نظام اداری این دوره پرداخته‌اند؛ در عصر نادر چنین کتاب‌های مستقلی وجود ندارد و منابع موجود، اطلاعات بسیار کمی راجع به نظام اداری ارائه می‌دهند. پژوهش‌ها نیز بیشتر همان نظام دیوان‌سالاری عصر صفوی را با کمی تغییر برای این عصر متصور

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران
دوره اسلامی دانشگاه پیام نور
(نویسنده مسئول)
e.88.mahboob@gmail.com
۲. دانشیار تاریخ دانشگاه پیام نور تهران
kh_beagi@pnu.ac.ir

شده‌اند. درباره شیوه فرمان‌نویسی در این دوره، جز کتاب تحقیقی مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، اثر جهانگیر قائم‌مقامی، که به‌طور کلی به ویژگی تمامی سلطانیات از دوران پس از اسلام تا پایان قاجار پرداخته و در این میان اشاره‌ای به چند فرمان نادرشاه دارد (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، ص ۷۸) اثر مستقلی تدوین نشده است.

بخشی از مطالعات نظام اداری یک حکومت، معطوف به بررسی اسناد و فرمان‌های اداری است. هدف این تحقیق نیز بررسی فرمان‌های نادرشاه‌افشار از دید ویژگی‌های سندشناسی و محتوایی است. شناخت اسناد سلطانیات و ساختار این اسناد و نیز شناسایی وجوه متمایز این اسناد از دوره صفوی مهم‌ترین هدف این تحقیق است. اینکه مبانی اقتباس و شکل‌گیری ساختار سلطانیات در دوره افشار تا چه میزان از دوره صفوی تأثیر پذیرفته است، مهم‌ترین مسئله این پژوهش محسوب می‌شود.

جامعه آماری مورد بررسی در این پژوهش، بخشی از اسناد سلطانیات دوره شاه‌سلطان‌حسین صفوی^۲ و مقایسه با فرمان‌های دوره نادرشاه‌افشار است. این پژوهش در حوزه مطالعات کتابخانه‌ای و با روش پژوهش تحلیلی - تطبیقی سامان یافته است.

فرمان‌های مورد بررسی

با بررسی کتاب‌ها و مقالات مختلف و مراکز اسناد، حدود ۴۷ فرمان^۳ از دوران حکمرانی نادر شناسایی شد. بیشتر این فرمان‌ها به چاپ رسیده است. ضمن تأکید بر این امر که متون چاپ شده ارزش ویژه‌ای جهت بررسی محتوایی دارد، باید گفت بررسی دقیق شکل ظاهری اسناد کاری بس دشوار است؛ به‌ویژه از حیث اندازه و قطع اسناد، فاصله سطور، و ناخوانا بودن سجع برخی مهرها. برخی کتاب‌ها تنها به چاپ متن سند تکیه نموده‌اند بدون اینکه تصویر سند را چاپ کنند. از این رو، گاهی تحمیدیه، مهر، و طغرای اسناد خواننده نشده و در درست خواندن متن سند نیز باید تردید داشت. اسناد مورد بررسی را می‌توان چنین دسته‌بندی کرد:

اصل: منظور فرمان‌هایی است که به اصل آن دسترسی میسر شده است.

تصویر: متن استنساخ شده از اسناد یا تصویر آن است و به اصل آن دسترسی میسر نشده است.

از سال ۱۱۴۵ ق. که نادر خود را به‌عنوان نایب‌الحکومه منصوب کرد تا ۱۱۶۰ ق (سال فوت نادر)، فرمان‌هایی در موضوعات مختلف به‌دست آمده است. این فرمان‌ها در موقعیت‌های متفاوت صادر شده که در ادامه موضوع آنها بررسی خواهد شد.

۱- در این خصوص می‌توان به کتاب تاریخ

تحولات سیاسی و اجتماعی اثر رضا شعبانی اشاره کرد.

۲- فرمان‌هایی که در اینجا مورد بررسی قرار

گرفته‌اند از کتاب جلوه‌های هنر ایرانی در اسناد

ملی، فهرست و راهنمای اسناد صفویه و سایت

www.asnad.org گزینش شده است.

۳- لازم به توضیح است که مطالب این مقاله بر

مبنای اسنادی است که تاکنون (۱۳۹۳) در منابع

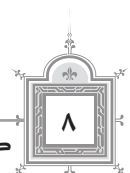
چاپ شده و برخی از آنها در آرشیوها موجود

است. ممکن است در آینده اسناد دیگری از نادر

در لایه‌های جنگ‌ها و نسخه‌های خطی به‌دست

آید که طبیعتاً اطلاعات بیشتری در اختیار

قرار خواهند داد.

جدول ۱

تعداد فرمان‌های در
سال‌های حکمرانی
و پادشاهی نادر

سال	۱۱۶۵	۱۱۶۶	۱۱۶۷	۱۱۶۸	۱۱۶۹	۱۱۷۰	۱۱۷۱	۱۱۷۲	۱۱۷۳	۱۱۷۴	۱۱۷۵	۱۱۷۶	۱۱۷۷	۱۱۷۸	۱۱۷۹	۱۱۸۰
تعداد فرمان	۱	۳	۳	۶	۳	۳	۴	۲	۲	۴	۴	۲	۱	۲	۶	۱

سلطانیات^۱

سلطانیات، مکاتبات درباری است که توسط شاهان و شاهزادگان صادر می‌کردند و انواع مختلفی داشت و در متون تاریخی هر دوره و متن خود اسناد به نام‌های مختلفی معرفی شده‌اند (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، ص ۴۳). این امر، به‌ویژه در دوره صفویه صادق است که با توجه به موضوع سند (منظور سلطانیات) نام خاصی را بر آن می‌گذاشتند (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸، ص ۱۵؛ قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، صص ۴۶ و ۵۴).

به نظر می‌رسد در دوره افشار، نام‌گذاری فرمان‌ها به وسعت دوره صفویه نبود و تمامی فرمان‌ها، رقم نامیده می‌شد. در دوره صفوی، برای هر کدام از دستورهای شاه، با توجه به محتوا، نام خاصی به کار می‌رفت. در این دوره، به فرمان‌هایی رقم گفته می‌شد که شخص شاه به‌طور مستقیم دستور صدور آنها را می‌داد و برای انتصابات مهم مانند وزارت، استیفا، صدارت، کلانتری، معافیت مالی، مواجب، تیول، سیورغال، طلب، مدد معاش، و ملازمت و حمایت به کار می‌رفت (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸، صص ۴، ۵، ۱۵، ۹؛ سمسار، ۱۳۴۷، ص ۱۳۱). کلمه رقم در آخر کلیه ارقام موجود از دوره صفوی آمده است (سمسار، ۱۳۴۷، ص ۱۳۲). قائم‌مقامی، رقم را در دوره افشار به جواب‌های کتبی پادشاه که به عرایض و مستدعیات اشخاص نوشته می‌شد و همچنین به خطاب‌هایی که متضمن دستورها و عتاب و نصایح و تنبیه صادر می‌گردید اطلاق کرده است (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، ص ۷۸). اما با توجه به اسناد موجود، باید دامنه تعریف رقم را از این هم گسترده‌تر دانست و گفت در این دوره احتمالاً به تمامی فرمان‌های صادر شده از سوی نادرشاه رقم گفته می‌شد.

این مسئله در متن خود اسناد و منابع این دوره منعکس شده است. چنانکه در پایان بیشتر این فرمان‌ها از مستوفیان خواسته شده تا رقم را در دفاتر خلود ثبت کنند: «مستوفیان عظام دیوان اعلی شرح رقم اشرف را دفتری نمایند و در عهده شناسند» (نادر میرزا، ۱۳۷۳، ص ۳۵۸).

در *عالم‌آرای نادری*، به فرمان‌هایی که نادر صادر می‌کرد رقم خطاب شده است: «در آن یوم موازی هفتاد رقم به عهده حکام و سلاطین ترکستان ارسال شد که به قدر سی طغرای آن را محرر این اوراق قلمی نمود و کدخدایان مذکوره را مرخص و روانه اوطان ایشان ساخت» (محمد کاظم مروی، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۱۱۱۱). «مادام که رقم اشرف در آن باب صادر نشده باشد او را راه نداده گرفته به خدمت والی بسپاریم که به درگاه جهان پناه

۱. قائم‌مقامی اشاره کرده که در تعریف سلطانیات اختلاف نظر وجود دارد. زیرا طبق تعریف، اینگونه اسناد به دلیل آنکه در آنها امر و دستور است جزء دیوانیات هم محسوب می‌شود. اما با توجه به صدور فرمان‌های مورد بررسی توسط نادر، واژه سلطانیات برای آن انتخاب شد.

فرستند و...» (استرآبادی، ۱۳۷۷، ص ۸۱۳).

در فرمان‌های نادر، قبل از سلطنت نیز واژه رقم به کار رفته است. با توجه به بررسی موجود می‌توان گفت به تمامی این اسناد رقم گفته می‌شد، چراکه مشخصات سند رقم را نیز دارا بود؛ از جمله اینکه با «آنکه» شروع می‌شود. «رقم اشرف، رقم اقدس، رقم مبارک، رقم عالی» نیز واژگان به کار رفته در فرمان‌های نادر هستند. در یک سند «رقم مبارک و فرمان واجب‌الاذعان» با هم به کار رفته است (داودی، ۱۳۴۸، ص ۱۶) و در سند دیگری «حکم» را مترادف با رقم بر شمرده است: «آن عزیز چون مضمون رقم اشرف مطلع گردد حکم اشرف را سواد نموده همگی ممالک محروسه ارسال و اعلام نماید» (آرونووا، ۱۳۵۲، ص ۹۹).

نحوه صدور ارقام

رقم‌ها به چند شکل صادر می‌شد: یا به صورت مستقل و در جهت اجرای فرمان‌های شاه یا در پاسخ به عریضه‌های افراد (ساکماق، ۱۲۲۹۰۸؛ داودی، ۱۳۴۸، ص ۱۴؛ سایت www.asnad.org قسمت فرمان‌های نادر به نقل از 153-154 PP, 1977, Musavi).

برخی فرمان‌ها در پاسخ به فصولی که توسط سرداران نادر نوشته می‌شد صادر می‌گردید: «آنکه عمده‌الاعظم، برخوردار بیگ نسقچی باشی بدانند فصولی که عرض نموده بود به نظر اقدس رسید...» (توحدی، ۱۳۸۱، ص ۱۰۱۱). قائم‌مقامی، اصطلاح فصول را مختص دوره صفوی دانسته و آن، گزارش‌ها و عرایض امرای سرحد و حکام ولایات بوده که مسائل و مشکلات خود را به عرض پادشاه می‌رسانیدند (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، صص ۱۰۸-۱۰۹). ظاهراً این رسم در دوره افشار هم برقرار بود.

در این دوره، گاهی رقم توسط لشکر نویسان نوشته می‌شد: «به لشکر نویسان دیوان اعلی مقرر فرمودیم که ارقام مطاعه به ولایات بنویسند» (لارودی، ۱۳۸۸، ص ۳۱۲). در فرمان‌هایی که نادر قبل از سلطنت صادر کرده، گاهی در بالای متن عریضه فرد، دستور نادر برای اجرای آن صادر شده است. البته، در ابتدای این دستور طغرا و در انتهای آن، مهر نادر حک شده است (ساکماق، ۱۲۲۹۰۸). (تصویر شماره یک)

پس از صدور فرمان، متن آن توسط کاتبان نوشته و بعد از درج مهر و طغرای شاه و ثبت امور دفتری در پشت سند، فرمان اجرا می‌شد. گاهی دو مهر بر سند حک می‌کردند و این زمانی بود که دستور جداگانه‌ای بر اجرای فرمان و کوتاهی نکردن از آن صادر می‌نمودند (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۴۹، ص ۱۸۱).

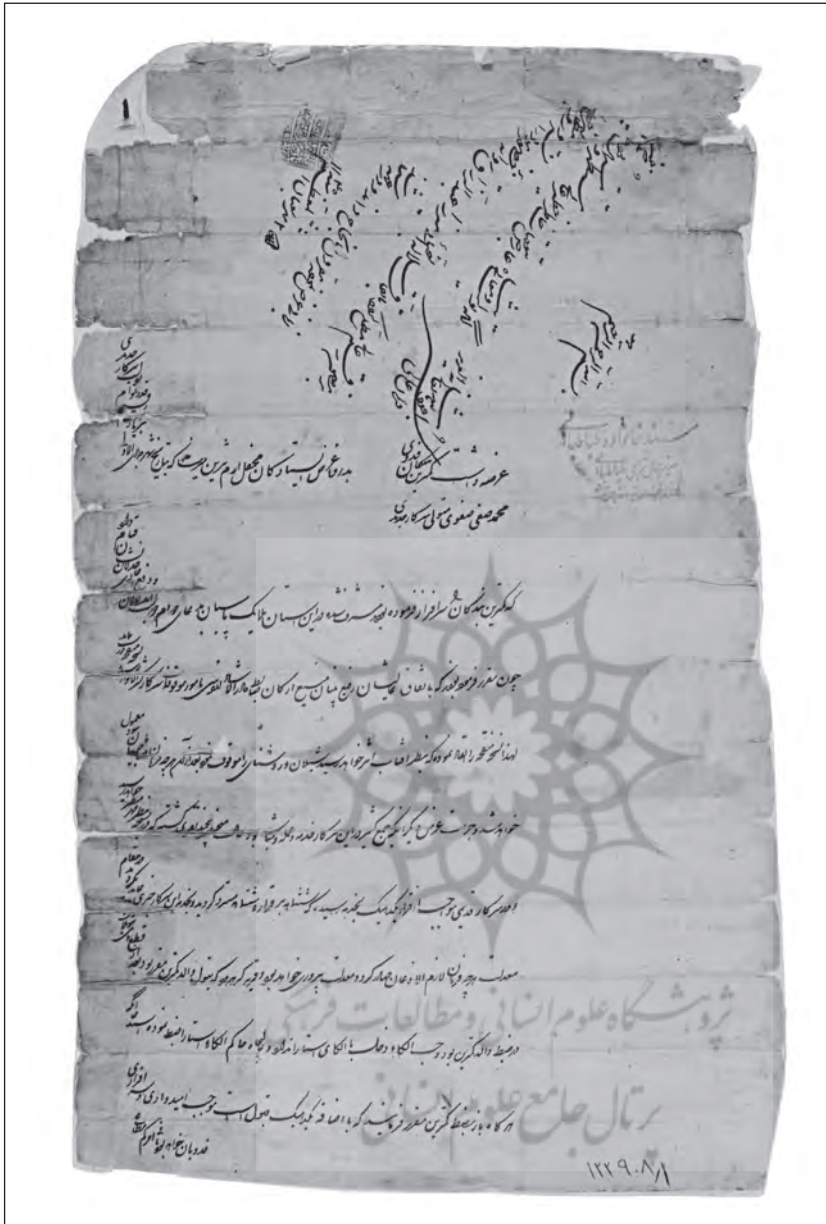
متن فرمان به منظور ثبت و نیز اقدام مستوفیان در دفاتر خلود نوشته می‌شد. دفاتر خلود، دفاتری بودند که تغییر و تبدیل در آن راه نمی‌یافت (لغت‌نامه دهخدا)، ذیل واژه دفتر). «رقم اشرف را در دفاتر خلود ثبت و از شائبه تغییر و تبدیل مصون و محروس شناسند» (ساکماق، ۲۸۵۸۸). در عصر صفوی این دفاتر محل ثبت «نسخجات محاسبات» و صدور ارقام مناصب و ملازمت و همه ساله و تیول بوده است (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸، صص ۶ و ۱۵). در فرمان‌های عصر شاه سلطان حسین هم بر ثبت در دفاتر خلود تأکید شده است. «عالی‌جاه مقرب الخاقان مستوفی الممالک و مستوفیان عظام دیوان اعلی رقم آن عطیه را در دفاتر خلود ثبت نمایند در عهده شناسند. تحریراً فی شهر جمادی الثانی سنه ۱۱۵۵» (شهرستانی، ۱۳۸۱، صص ۵۶).

شکل ظاهری فرمان‌ها

همان‌گونه که اشاره شد اصل بیشتر این فرمان‌ها در دسترس نیست. از این رو، در خصوص ویژگی‌های هنری، شکل ظاهری و جنس کاغذ فرمان‌های این دوره نمی‌توان به طور قطع اظهار نظر کرد و آنچه که مطرح می‌شود در مورد اسنادی است که تصویر آنها چاپ شده است. جز در فرمان صادر شده مربوط به اعطای حکومت یزد (شهرستانی، ۱۳۸۱، صص ۵۶)، که منقش به تذهیب و طلاکاری است شکل سایر فرمان‌ها ساده است. البته، معلوم نیست که تزئینات هنری این فرمان در دوره‌های بعدی صورت گرفته است یا نه. در حالی که، در فرمان‌های شاه سلطان حسین تزئینات هنری بیشتری به کار رفته و حتی مهرهای شاه بر روی سند نیز تزئین شده است (شهرستانی، ۱۳۸۱، صص ۴۶-۵۱).

در مورد قطع آنها تنها براساس اسناد موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی می‌توان اطلاعاتی ارائه کرد. با توجه به تفاوت در قطع اسناد، ظاهراً استاندارد معینی برای اندازه آنها وجود نداشته و کاغذ فرمان به صورت سلیقه‌ای برش داده می‌شد. در مورد سایر مشخصات ظاهری مثل فاصله سطور از طرفین و حاشیه‌ها هم این مشکل وجود دارد. اما ذکر این نکته لازم است که چون این فرمان‌ها توسط کاتبان نگاشته می‌شد، همان اصول رایج کتابت رعایت می‌گردید و تفاوت چندانی با فرمان‌های صادر شده در دوره صفویه ندارند. برخی فرمان‌ها در پاسخ به عریضه صادر می‌شد. در اینگونه موارد، ابتدا متن عریضه را می‌آوردند و سپس در بالای سند فرمان نادر نوشته می‌شد که مشخصات رایج در فرمان‌ها را در آن اعمال می‌نمودند (ساکماق، ۱۲۲۹۰۸) (تصویر ۱). فاصله سطور در برخی اسناد کم و در برخی زیاد است. در برخی اسناد، انتهای هر سطر رو به بالا نوشته شده است (تصویر ۱)

تصویر ۱

فرمان نادر در بالای سند عرضه نوشته شده، فرمان مربوط به قبل از سلطنت وی است. شکل طغرا ساده و مهر در پایین سند حک شده است (محل نگهداری: مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

خط فرمان‌ها، نستعلیق و شکسته نستعلیق است. از مرکب مشکلی برای تدوین فرمان‌ها استفاده می‌شد، برعکس در دوره صفوی در برخی فرمان‌ها رنگ سرخ و زر به کار می‌بردند (شهرستانی، ۱۳۸۱، ص ۴۲). نثر فرمان‌ها ساده و قابل فهم می‌باشد و تشبیهات و استعارات کمی در آن استفاده می‌کردند.

اجزای سندشناسی

۱. متن

۱.۱. رکن مطلع

متن هر سند معمولاً از رکن، مقدمه و مطلع تشکیل می‌شود. متن آغاز فرمان‌ها (رکن مطلع) آنگاه که خطاب به افراد بود، با واژه «آنکه» شروع می‌شد و سپس نام فرد می‌آمد. البته، نام فرد با توصیفات و خطاب‌هایی که مقام و منصب شخص را مشخص می‌کرد شروع می‌شد: «آنکه عالی‌شان اعزی لطف‌علی بیگ نایب تبریز و صاحب اختیار آذربایجان بدانند» (نادر میرزا، ۱۳۷۳، ص ۳۴۹).

در رقم‌های قبل از سلطنت نادرشاه افشار بعد از این واژگان، جمله «به توجهات خاطر خطیر عالی مستظهر بوده بدانند...» می‌آمد (ساکماق، ۱۲۲۹۰۸).

اما بعد از بر تخت نشستن نادرشاه، واژگانی همچون «شفقت‌شاهانه، توجهات خدیوانه، الطاف ملوکانه»، «مرحمت از حد افزون خسروانه»، و «فرمان ارفع همایون اعلی» در جملات آغاز سند به چشم می‌خورد؛ به‌ویژه واژه «شفقت‌شاهانه» که دلالت بر شفقت و مهربانی شاهانه دارد و نادر با عطف به دلسوزی‌های شاهانه خود این فرمان‌ها را صادر کرده است. از ۱۵۳۱ق. در برخی فرمان‌ها واژه «ظل‌اللہی» در کنار شفقت شاهنشاهی ذکر شده است؛ واژه‌ای که بر مشروعیت الهی حکومت نادر تأکید دارد.

«آنکه کدخدایان و رعایای محال شکی به عنایت بی‌غایت شاهی امیدوار گشته بدانند» (www.asnad.org قسمت فرمان‌های نادر به نقل از 154 - 153, PP. 1977, Musavi). «به صنوف عواطف پادشاهی و الوف عنایات ظل‌اللہی معزز و مباهی بوده بدانند» (آرونووا، اشرفیان، ۱۳۵۲، ص ۹۶).

«عالی‌جاهان صدرعالی‌مقدار و حکام و مجتهدین و علمای دارالسلطنه اصفهان به الطاف ملوکانه مباهی بوده، بدانند...» (فریزر، ۱۳۶۳، ص ۸۴؛ قدوسی، ۱۳۳۹، ص ۵۴۰؛ نوایی، ۱۳۶۸، ص ۲۲۸؛ جلایر، ۱۳۸۵، ص ۷۵۰؛ فرمان اتحاد شیعه و سنی سال ۱۱۴۹).

با آنکه بیشتر اسناد با این ترتیب شروع می‌شد، مواردی هم بود که از این قاعده پیروی نمی‌کرد؛ در یک فرمان که مربوط به توزیع وجوهات دیوانی و جمع‌آوری مالیات است رکن مطلع به این شکل شروع شده است:

«سرافراز و روانه فرموده‌ایم و مبلغ‌های کلی از وجوهات دیوانی...» (کریم زاده تبریزی، ۱۳۴۹، ص ۱۸۱).

در فرمان دیگری که مربوط به انتصاب ریش سفید طایفه بختیاری است، آغاز سند در تمجید و تعریف از این طایفه و تلاش ایشان برای حفظ سلطنت نوشته شده است (توحیدی، ۱۳۸۸، ص ۱۰۲۰).

در فرمان‌های شاه‌سلطان‌حسین، رکن مطلع با همین جملات یعنی با آنکه و شفقت شاهانه شروع می‌شد؛ اما واژه «ظل‌اللهی» در این فرمان‌ها دیده نشد.

۱.۲. رکن حال

این بخش مربوط به موضوع اصلی سند است که به‌طور مفصل‌تر در قسمت بررسی محتوا به آن پرداخته می‌شود.

۱.۳. رکن خاتمه

متن پایانی فرمان‌ها نیز با توجه به موضوع متفاوت است و موارد زیر را در بر می‌گیرد: دستور به مستوفیان در ثبت رقم: در بیشتر آنها به مستوفیان دیوان اعلی دستور داده شده تا «شرح رقم اشرف را دفتری نمایند و در عهده شناسند». در واقع، رقم را ثبت نموده و اجرا نمایند و بر اطاعت از حکم نادر تأکید شده است: «و در این باب قدغن لازم دانسته در عهده شناسند» (www.asnad.org قسمت فرمان‌های نادر به نقل از Garthwaite, 1983, PP.10 - 15).

«مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی رقم این عطیه را در دفاترخلود ثبت و هر ساله وجه مواجب او را از قرار قبض مشارالیه به خرج عمال الکای مزبور مجری و محسوب دانسته بر عهده شناسند. تحریر ۱ فی شهر محرم‌الحرام سنه ۱۱۵۱» (www.asnad.org قسمت فرمان‌ها نادر به نقل از Garthwaite, 2013, PP.189 - 209).

دعا برای دولت: گاهی پایان فرمان‌ها با جملاتی که حاوی دعا برای دولت بود اختصاص می‌یافت که فقط یک مورد درین خصوص دیده شد.

«به فراغ بال به دعای دوام دولت لایزال اشتغال داشته قدغن لازم دانسته در عهده شناسند. [مورخ] ۲۴ شهر رمضان المبارک ۱۱۵۶» (نوایی، ۱۳۶۸، ص ۴۵۵).

دستور به انجام فرمان و جلوگیری از تخلف از اجرای آن: در برخی خاتمه‌ها ضمن

اهمیت بر اجرای دستورات، بر خشم شاهنشاهی از تخطی از دستورات تأکید می‌شد. «عموم رعایا و برابا، اطاعت این احکام و اوامر را بر عهده شناسند، هرکس از آن تخلف ورزد مورد غضب شاهنشاهی خواهد گردید. به تاریخ شهر صفر سنه ۱۱۴۹» (فریزر، ۱۳۶۳، ص ۸۴؛ قدوسی، ۱۳۳۹، ص ۵۴۰؛ نوایی، ۱۳۶۸، ص ۲۲۸؛ جلاپر، ۱۳۸۵، ص ۷۵۰؛ فرمان اتحاد شیعه و سنی سال ۱۱۴۹).

تأکید بر اطاعت از فرد تعیین شده: «کدخدایان و سکنه و رعایا محال شکی و توابع،

ملک نجفقلی مشارالیه را ملک محال مزبوره دانسته لوازم امر مزبور را مختص او دانند و از

سخن و صلاح حسابی او بیرون نروند و در عهده شناسند. تحریراً فی شهر محرم الحرام سنه ۱۱۵۰» (www.asnad.org قسمت فرمان‌های نادر به نقل از 150 - 142 PP, 1977, Musavi).

تأکید بر عنایت شاهی و اعلام به فرد جهت طرح درخواست: «می‌باید که به همه جهت عنایات شاهنشاهی را درباره خود در مرتبه‌های عالی درجه اسنی دانسته و حاجات و ملتمساتی که داشته باشد به معرض عرض درآورده به عز انجاق مقرون داند و در عهده شناسد. تحریراً فی شهر ذی‌الحجه الحرام سنه ۱۱۵۴» (نوایی، ۱۳۶۸، ص ۴۵۰؛ فرمان نادرشاه به یوسف پاشا والی آخسقه).

پایان سند در رقم‌های عصر شاه سلطان حسین نیز مشابه همین ساختار یعنی به شکل دستوری، ثبت در دفاتر، و تأکید بر اجرای آن به کار رفته است.

۱.۴. تاریخ سند

سپس تاریخ سند (روز، ماه، و سال قمری) ذکر می‌شود. نکته مهم در بیشتر اسناد این دوره درج روز است و این روز به عدد نوشته می‌شود: «تحریراً فی ۲۲ شهر رجب ۱۱۵۱»، در حالی که در فرمان‌های دوره صفوی تنها ماه و سال قمری نگاشته می‌شود: «تحریراً فی شهر رمضان المبارک سنه ۱۱۲۹» (شهرستانی، ۱۳۸۱، ص ۴۶).

۲. اضافات سند

۲.۱. تحمیدیه^۱

آغاز فرمان‌ها با «هو، بسم الله الرحمن الرحیم، بسم الله، هو بسم الله، خیر الاسماء، بسم الله خیر الاسماء، بسم الله تعالی، هو بسم الله تعالی» شروع می‌شود و در تمامی این دوره تقریباً به صورت یکسان به کار رفته و تغییر چندانی در آن حاصل نشده است. در حالی که، در فرمان‌های شاه سلطان حسین بیشتر واژه «هو» به کار رفته است و این تنوع تحمیدیه در آنها دیده نمی‌شود.

۲.۲. مهر

بعد از تحمیدیه، مهر حک می‌شود. در فرمان‌های پیش از سلطنت، مهر در پایان فرمان؛ و در بعد از سلطنت مهر در بالای سند و بعد از تحمیدیه حک شده است. حدود پنج مهر از نادرشاه افشار شناسایی گردیده است که یکی مربوط به فرمان‌های قبل از سلطنت و بقیه مربوط به دوران پادشاهی وی است.

در سجع مهر نادر در این دوره تغییراتی حاصل شده، سجع مهر نادر تا پیش از

۱. تحمیدیه عبارت است از حمد و سپاس خدا که در آغاز نامه‌ها به صورت‌های «هو، بسم الله و...» نوشته می‌شد (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ص ۱۶۷).

سلطنت مهر چهارگوش: با سجع «لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار نادر عصرم ز لطف حق غلام هشت و چار» است که ارادت نادر را به حضرت علی (ع) می‌رساند. در تمام فرمان‌های نادر از ۱۱۴۴ تا ۱۱۴۸ ق. همین سجع به کار رفته است. نام علی در سجع مهر شاه‌سلطان حسین نیز استفاده شده است.^۱

اما بعد از تاج‌گذاری از سجع‌های مختلفی در مهرها استفاده شده است. سجع مهر در سال‌های ۱۱۴۸، ۱۱۵۰، ۱۱۵۵، ۱۱۵۱، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، و ۱۱۵۹ ق. این متن است:

بسم‌الله

نگین دولت و دین رفته بود چون از جا به نام نادر ایران قرارداد خدا

۱۱۴۸

درواقع، می‌توان گفت این اولین سجع نادر پس از سلطنت است که نادر در این سجع، اشاره به از بین رفتن دین و دولت دارد و اینکه خدا او را پادشاه ایران زمین قرار داده است. واژه ایران در متن این سجع قابل توجه است و نشان از توجه نادر به تمامیت ملی این خاستگاه جغرافیایی است. هرچند طبق منابع هلندی، نادر در سال ۱۱۵۳ ق. دستور داده بود در هنگام خواندن خطبه و نوشتن عرض حال‌ها او را دیگر ولی نعمت نخوانند، بلکه عنوان «شاه‌شاهان جهان، نادر دوران، فرمانده ایران»، مخاطب سازند (فلور، ۱۳۶۸، ص ۹۱). نام ایران بر سکه‌هایی که نادر پس از سلطنت دستور به ضرب آن داده بود نیز آمده است.^۲

«بسم‌الله، مظهر لطف الهی نادر است» سجع مهر دیگری که در سال‌های ۱۱۴۸، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵ ق. بر فرمان‌ها حک شده است. در این متن، نادر انتصاب خود را لطف الهی دانسته و به گونه‌ای برای حکومتش مشروعیت الهی قائل شده است: «به همدستی تأییدات الهی دست و بازوی قدرت گشوده دست آشوب زمانه بر پشت بست» (استرآبادی، ۱۳۷۷، ص ۳۵۴).

در فرمانی از سال ۱۱۵۸ مهر دیگری در اسناد دیده شده با این متن:

نشان اشکی شکل: «بسم‌الله، علامت شیر و خورشید الملک‌الله ۱۱۵۸». در این سند دو بار این مهر زده شده است.

۱. سجع مهر شاه‌سلطان حسین:

بنده شاه ولایت حسین، جانب هرکه با علی نکوست، هرکه کوباشی من ندارم دوست، هرکه چون خاک نیست بر در او، گر فرشته خاک بر سراو (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، ص ۳۷۳)
۲. شعر معروف نادر که در زمان تاجگذاری، دستور ضرب آن بر سکه‌ها را داد، به شرح زیر است:

سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان
نادر ایران‌زمین و خسرو گیتی‌ستان

مهر دیگری که از نادر شناسایی شده، مهر گلابی شکل با سجع «الحکم لله» است. مهر فاقد تاریخ است در سندی به تاریخ ۱۱۵۹ ق. این مهر حک شده است (ساکماق، ۱۱۰۳۵۶).

آیا نادرشاه برای صدور فرمان‌ها از مهر خاصی استفاده می‌کرد؟

بیشترین استفاده نادر از مهر با سجع

«بسم الله نگین دولت و دین رفته بود چون از جا به نام نادر ایران قرارداد خدا ۱۱۴۸» است که در فرمان‌های که مربوط به اعطای حکومت و انتصاب مقام، امور دیوانی و مالیاتی و قشون بود از این مهر استفاده می‌شد. مهر با سجع «مظهر لطف الهی نادر است» بیشتر در پاسخ به عریضه‌ها به کار می‌رفت و از مهر با نشان شیر و خورشید نیز در موضوعات متنوع استفاده می‌شد. باید گفت که با توجه به موضوعات فرمان‌ها، نظم خاصی در استفاده از مهرها وجود نداشت. اما در عصر صفوی با توجه به تنوع نوع سلطانیات، برای هر کدام مهر خاصی تعبیه می‌شد (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸، ص ۲۶؛ بوسه، ۱۳۶۷، ص ۸۰). شکل مهرها ساده و فاقد تزئینات هنری در حاشیه مهر است. در حالی که در عصر صفوی، حاشیه و اطراف مهرها در سند تزئین شده است (شهرستانی، ۱۳۸۱، ص ۵۰).

۲.۳. طغرا

بعد از مهر، در آغاز متن فرمان‌ها، طغرا کشیده می‌شد. اجزای طغرا شامل شکل، رنگ، و متن است. ترسیم طغرا هم در فرمان‌های قبل از سلطنت و هم بعد از آن به چشم می‌خورد. شکل برخی طغراها، از جمله طغرای فرمان آزادی مذهب در سال ۱۱۴۹ ق. بسیار ساده است (فائز مقامی، یکصد و پنجاه سند تاریخی، ۱۳۴۸، ص ۹۷). اما بیشتر آنها را با خطوط منحنی و شکل پیچیده می‌کشیدند (تصویر ۲). این پیچیدگی شکل طغرا در فرمان‌های دوره قاجار هم دیده می‌شود (شهرستانی، ۱۳۸۱، ص ۸۷). البته، در فرمان‌های نادر در قبل از سلطنت، شکل طغرا ساده است که احتمالاً برگرفته از همان شکل ساده طغرای عصر صفوی است. طغرای این دوره را با مرکب سیاه می‌نوشتند. متن طغرا طولانی‌تر از متن طغرای صفوی است. معمولاً در تمامی ارقام این دوره از متن مشابهی استفاده شده و نشان می‌دهد که احتمالاً برای مضامین همه رقم‌ها بر خلاف دوره صفویه یک طغرا به کار می‌رفت.^۱

عمده جملاتی که برای متن به کار رفته شامل:

«اعوذ بالله تعالی شأنه العزیز، فرمان عالی شد» (سال ۱۱۴۵)؛ «اعوذ بالله تعالی، فرمان عالی شد» (۱۱۴۶-۱۱۴۷)؛ «اعوذ بالله تعالی، فرمان همایون شد» (۱۱۴۸)؛ «فرمان همایون

۱. در دوره صفویه، به‌ویژه از زمان شاه طهماسب اول، طغراها استعمال خاص و معینی داشته است (فائز مقامی، ۱۳۵۰، ص ۱۹۳).

شد» (شکل ساده) (۱۱۴۹)؛ و «اعوذ بالله تعالی شأنه، فرمان همایون شد» (۱۱۵۰).
توحدی به متن یک طغرا «حکم عالی شد» در پیش از سلطنت اشاره
می‌کند (توحدی، ۱۳۸۸، ص ۹۹۳).
اما متن طغرای فرمان‌های شاه سلطان حسین «حکم جهان مطاع شد» و «فرمان همایون
شد» است که شیوه نوشتن آن بسیار ساده است.

۲.۴. پشت سند

آخرین قسمت اضافات سند ظهر یا پشت سند است. معمولاً مهور به مهر و تأیید
کارکنان دفتری است تا مفاد آن اجرا شود. متأسفانه، تنها پشت دو سند در دسترس بود.
سند نخست، که در پاسخ به عریضه صادر شده و مربوط به قبل از سلطنت نادر است. در
پشت سند تنها مهر فرد عارض حک شده است (ساکماق، ۱۲۲۹۰۸).

اما در پشت سند دوم واژگان «صحیح» و «صح» نیز «ثبت سرکار وزارت شد»
و «ثبت شد» به همراه مهرهایی برای تأیید آن به چشم می‌خورد (ساکماق، ۱۱۰۳۵۶)
(تصویر ۳). در حالی که در اسناد دوره صفوی ظهر سند، ثبت، تأیید، و مهر بیشتری درج
شده است (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، ص ۲۴۰) که حاکی از پیچیدگی نظام دیوان‌سالاری عصر
صفوی نسبت به دوره افشاری است.

موضوع و محتوای فرمان‌ها

فرمان‌های نادر در موضوع‌های مختلفی صادر شده است.

فرمان‌های مذهبی: از ۴۷ فرمان مورد بررسی، پنج فرمان دارای صبغه مذهبی است و
مسائلی چون فرمان آزادی مذهب، اتحاد شیعه و سنی، و انتصاب مشاغل مذهبی را در بر
می‌گیرد. فرمان آزادی مذهبی و اتحاد شیعه و سنی در سال‌های اولیه حکومت نادر صادر
شده است.

آغاز فرمان اتحاد شیعه و سنی خطاب به مقامات مذهبی شهر اصفهان است:
«عالی‌جاهان صدر عالی‌مقدار، و حکام و مجتهدین و علمای دارالسلطنه اصفهان به الطاف
ملوکانه مباهی بوده بدانند» (فریزر، ۱۳۶۸، ص ۸۴). این نشان می‌دهد که صدر همچنان در
این زمان (۱۱۴۹ق.) در رأس طبقه مذهبی قرار داشت. از فرمان‌های نادر برای انتصاب
مشاغل مذهبی می‌توان به فرمان وی به متولی آستان قدس اشاره کرد که فردی را به
سمت کلیددار ضریح تعیین نمود. این نکته نشان می‌دهد که حتی انتصابات مشاغل جزئی
در اماکن مذهبی توسط خود نادر صورت می‌گرفت (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۹، ص ۶۹؛

۱. در متن استنساخ شده توسط
مدرسی طباطبایی، در نامه آستان قدس،
الحکم‌لله حکم همایون شد خوانده شده
که با توجه به تصویر، واژه فرمان صحیح‌تر
به نظر می‌رسد.

نوایی، ۱۳۶۸، ص ۴۸۰).

در همین زمینه، باید به فرمان‌های (چهار فرمان) نادر برای رفاه و توجه به اقلیت‌های مذهبی به‌ویژه ارامنه اصفهان اشاره کرد (توحیدی، ۱۳۸۸، ص ۹۹۲؛ نوایی، ۱۳۶۸، ص ۴۴۱؛ گاتوغی گوس، ۱۳۴۷، ص ۵۶؛ قدوسی، ۱۳۳۹، ص ۶۴۹؛ فرمان‌های موجود در موزه جلفای اصفهان، ۱۳۴۸، صص ۱۴-۱۹).

فرمان‌های اداری، دیوانی و مالی: عمده فرمان‌ها (۲۳ فرمان) در این راستا صادر شده است و معمولاً مسائلی از قبیل چگونگی انتصاب افراد به مشاغل مختلف چون منشی‌گری، حکومت، نویسندگی، وظایف برخی مشاغل و سلسله مراتب اداری را در بر می‌گیرد. در زمینه احکام دیوانی و مالی موضوعاتی چون پرداخت مواجب، تقسیم وجوهات دیوانی؛ مقررات و معافیت‌های مالیاتی؛ و اصطلاحاتی چون مواجب، مدد معاش، همه‌ساله، تیولات، اخراجات دیوانی، سیورسات، وجوهات هوایی، پیشکش، جرایم، و احداث در فرمان‌ها قید شده است (داودی، ۱۳۴۸، ص ۱۶؛ نوایی، ۱۳۶۸، ص ۴۱۰؛ آرونووا، ۱۳۵۲، ص ۹۶؛ نادر میرزا، ۱۳۷۳، صص ۳۴۹-۳۵۲).

فرمان‌های نظامی: احکام نظامی شامل دستور به تهیه ساز و برگ قشون، حفظ امنیت منطقه و جلوگیری از قیام طوایف است (لارودی، ۱۳۸۸، ص ۳۱۱؛ شهرستانی، ۱۳۸۱، ص ۵۷). با توجه به جایگاه ایلداری نادر، فرمان‌هایی هم برای برخی طوایف این دوره به‌ویژه ایل افشار صادر شده است. فرمان‌هایی که برای ایلات صادر شده، بیشتر در جهت انتصاب کدخدا و توجه به وضعیت معیشتی ایلات است. ایلاتی چون صوفیانلو، چمشگزک، مستیانلو، بختیاری، بلوچ، کوسه‌احمدلوی نامشان در اسناد آمده است (توحیدی، ۱۳۸۸، ص ۱۰۰۰؛ قدوسی، ۱۳۳۹، ص ۶۴۹؛ شهرستانی، ۱۳۸۱، ص ۵۴؛ نوایی، ۱۳۶۸، ص ۴۴۴).

پراکندگی جغرافیایی مکان‌هایی که در فرمان‌ها از آنها ذکر آمده یا فرمان اختصاصی برای رفع مسائل آنجا صادر شده متنوع است. تبریز، شکی، گرجستان، کارتیل، جلفا، آذربایجان، آخسقه، یزد، نطنز، سیستان، اصفهان، ساوه، جام، خراسان، خبوشان، ابیورد، آفسو، بقیان، عربلر، و جوشقان از اماکنی است که نام آنها در فرمان‌ها آمده است.

با توجه به تنوع موضوعی فرمان‌های نادر، به‌نظر می‌رسد در تدوین این فرمان‌ها از یک رسم خاص پیروی می‌شد. در حالی که، در دوره صفوی برای نوشتن هر فرمان یا موضوع خاص، دستورالعمل جداگانه‌ای وجود داشته است.

در رقم‌های انتصاب چند وظیفه برای فرد تعیین می‌شد. معمولاً این وظایف در تمام فرمان‌های انتصاب این دوره مشترک بود، مانند انجام حسن سلوک با رعایا، ضبط مالیات و پیشکش، توفیر زراعات و تکثیر خالصجات، آبادی ولایت، جمع‌آوری رعیت، و تنبیه

اوباش. با توجه به اینکه فرد منصوب شده حق ندارد بی اذن شاه چیزی از کسی بگیرد، این موارد برای تمام افرادی که به سمت حکومت یا کلانتری یک ایالت انتخاب می شدند نوشته می شد: «روز به روز بر حسن خدمت خود را بر پیشگاه رای آفتاب ظاهر سازد و دقیقه از دقایق اخلاص و نیکو خدمتی را فوت و فرو گذاشت ننماید و آنچه وجوهات هوایی و پیشکش و جرایم و احداث و غیره به عمل آورد...» (داودی، ۱۳۴۸، ص ۱۶).

در ادامه اینگونه فرمانها سلسله مراتب افرادی که باید از فرد منصوب شده شاه اطاعت کنند ذکر می شد و به نوعی جایگاه این افراد را مشخص می کرد.

«عالی جاه امیرالامراالعظام، بیگلربیگی و وکیل و وزیر و مستوفی و ریش سفیدان و عالی جاهان و سرکردگان الکای مذکور... مشارالیه رادیوان بیگی آنجا و لوازم مزبور را مختص مشارالیه دانند...» (www.asnad.org قسمت فرمانهای نادر به نقل از Giunashvili, 2013, PP.189 - 209 فرمان به کیخسروبیگی).

و سپس از افرادی چون وکیل و وزیر و کلانتر و کدخدا و مستوفی و ریش سفیدان و عالی جاهان و سرکردگان منطقه مزبور می خواهد تا فرد منصوب شده را به رسمیت بشناسند و از او امر وی اطاعت کنند (www.asnad.org قسمت فرمانهای نادر به نقل از Giunashvili, 2013, PP.189 - 209 فرمان به کیخسروبیگی).

اگر در این انتصابات بحث امور مالی بود در پایان به مستوفیان یا مستوفی الممالک دستور داده می شد تا رقم را در دفاتر خلود ثبت و مفاد آن را اجرا کنند.

این موارد در فرمانهای انتصاب دوره صفوی هم دیده می شود و تقریباً از همین ادبیات برای انتصاب افراد استفاده می شود (شهرستانی، ۱۳۸۱، ص ۴۷). نکته ای که در رقمهای دوره صفوی دیده می شود این است که در انتهای برخی از این ارقام اشاره شده که رقم مجدد طلب نکنند: «هرساله رقم مجدد طلب ندارند و در عهده شناسند» (شهرستانی، ۱۳۸۱، ص ۴۶). این مورد «رقم مجدد» در اسناد دوره نادرشاه دیده نشد.

در فرمانهایی که برای رؤسای طوایف صادر می شد خواسته می شد تا متوجه امنیت و حافظ ایل خود بوده و در مراسم خدمت گزاری و سایر امور خود را معاف ندارند و از جماعت ایل هم خواسته شده که رئیس ایل را کدخدای بالاستقلال خود دانسته و مطیع فرمان او باشند. در این فرمانها نادر هم به فرد منصوب شده و هم زیر مجموعه وی دستور می دهد که مندرجات فرمان را اطاعت کنند و به رسمیت بشناسند: «قدغن نمایند در عهده شناسند». البته، گاهی بار دستوری آن شدت بیشتری داشته و در صورت تخطی فرد تنبیه می شده است (شهرستانی، ۱۳۸۱، ص ۵۴).

برخی فرمانهای انتصاب یا دستوری برای اجرای مالیات با واژه «در عهده شناسند»

ختم می‌شد. این فرمان‌ها بر این نکته تأکید داشتند که بدون «رقم مبارک» دیناری از حکام و عمال نگیرند. فرمان‌هایی که در پاسخ به عریضه افراد می‌نوشتند به دو شکل بود یا متن عریضه آمده سپس فرمان نادر در بالای سند نوشته می‌شد. در این حالت، در پشت سند، مهر فرد عریضه‌نویس حک می‌گردید؛ و اثری از ثبت‌های دفتری نبود (ساکماق، ۱۲۲۹۰۸)؛ یا اینکه در متن فرمان اشاره شده که این فرمان در پاسخ به عریضه صادر شده است: «آنکه رفعت و معالی پناه نظاما شاهویردی بیگ داروغه شترخان سرکارخاصه شریفه به شفقت شاهنشاهی سرفراز گشته بدانند که عریضه که درین وقت نوشته بود به نظر اقدس رسید...» (شهرستانی، ۱۳۸۱، ص ۵۷).

در مجموع، می‌توان گفت شیوه‌ای که برای تدوین اینگونه فرمان‌های انتصاب به‌کار می‌رفت یکسان بود و می‌توان یک الگوی خاص کتابت برای این فرمان‌ها تدوین کرد.

القاب و اصطلاحات

در متن فرمان‌ها، در رکن مطلع و یا در موضوع اصلی، متناسب با موقعیت اجتماعی و شغل، نام فرد با خطاب‌ها و القابی توصیف می‌شد؛ معمولاً شبیه همین خطاب‌ها در اسناد دوره صفوی البته با تفصیل بیشتر دیده می‌شود.

نمونه‌ای از این خطاب‌ها:

خطاب فرزند نادر: «فرزند ارجمند عالی‌مقدار و ارشد نامدار نصرالله‌میرزا» (آرونووا، اشرفیان، ۱۳۵۲، ص ۹۶).

برای وزیر دارالسلطنه تبریز: «سیادت و وزارت و کمالات پناه سلاله‌السادات میرزا عبدالرزاق وزیر دارالسلطنه تبریز» (نادر میرزا، ۱۳۷۳، ص ۳۵۰).

خطاب ملاباشی: «علامی فهامی مجتهدالزمانی رئیس‌العلمایی ملاعلی اکبر ملاباشی» (سلطانی مقدم، ۱۳۸۹، ص ۲).

خطاب مستوفی: «نجابت و سعادت پناه نظاما للرفعه میرزا محمد شفیع مستوفی دارالسلطنه» (نادر میرزا، ۱۳۷۳، ص ۳۵۰).

خطاب بیگلربیگی: «عالی‌جاه امیرالامراالعظام محمدحسین‌خان بیگلربیگی» (توحیدی، ۱۳۸۸، ص ۹۹۶).

ریش سفید طایفه بختیاری: «عمدة الاعاظم و القبایل زبدة العشائر و الاماثل علی صالح‌بیگ ریش سفید طایفه بختیاری هفت‌لنگ» (توحیدی، ۱۳۸۸، ص ۱۰۲۰).

خطاب به رئیس ارامنه: «عمدةالمسیحیة ملک یکن ضابط محال خمسه ارامنه» (نوابی،

۱۳۶۸، ص ۴۵۳).

همچنین، در فرمان‌های نادر به مشاغل متعددی اشاره می‌شود که با بررسی محتوای فرمان‌ها می‌توان به نقش این مشاغل در جامعه و مراتب اداری و اجتماعی آن، میزان اختیار نادر در نصب و تعیین مشاغل و به نوعی تشکیلات اداری این دوره پی برد. به‌عنوان نمونه، در فرمان نادر به مستوفی تبریز مشخص می‌شود که حقوق مستوفیان و زیردستان آنها که نویسندگان بودند چقدر است. این حقوق، از عمال دارالسلطنه تبریز باز یافت می‌شد. این مستوفی و محرران زیر نظر مستوفی الممالک کار می‌کردند (نادر میرزا، ۱۳۷۳، ص ۳۵۱). پرداخت موجب به‌صورت اصل که از ابتدای سال انجام می‌شد و اضافه از ابتدای شش ماهه صورت می‌گرفت. وظیفه ایشان تفریغ محاسبات دیوانی بود که باید این کار را در دفترخانه انجام می‌دادند و نه در خانه‌های خود. در این فرمان، نادر، تأکید بسیار بر دقت در انجام محاسبات دیوانی و جلوگیری از تخطی از آن را دارد: «و به‌علت مهمانی و اخراجات دینار و حبه‌ای به احدی نداده چنانچه ظاهر شود مورد بازخواست خواهند بود» (نادر میرزا، ۱۳۷۳، ص ۳۵۷).

اما اینکه آیا این مشاغل و وظایفشان از دوره صفوی باقی مانده یا خیر نیاز به تحقیق بیشتری دارد.

مقایسه فرمان‌های نادرشاه با دوره صفوی (شاه سلطان حسین)

پس از ذکر ساختار سندی و محتوایی فرمان‌های نادر، حال باید به این سؤال پاسخ داد که تا چه میزان فرمان‌نویسی در این دوره از عصر صفوی تأثیر پذیرفته است؛ و آیا در این دوره، شیوه‌ای مستقل برای این کار ابداع شد یا همان رسوم دوره صفوی اجرا گردید. به‌همین منظور، مؤلفه‌هایی برای این مقایسه تعیین گردید که در جدول ۲ قابل بررسی است. در قسمت نوع سند، برای فرمان‌های پادشاه در عصر صفوی، از اصطلاحاتی دیگری چون حکم، پروانچه، و شجره استفاده می‌شد. در حالی که، در دوره نادر به‌احتمال قریب به یقین تنها «رقم» کاربرد داشته است؛ و این مسئله به کوچک شدن نظام دیوانی در این دوره اشاره دارد. طغرا و مهر دوره افشاریه تفاوت زیادی با دوره صفوی دارد. جملات به‌کار رفته در آن نوعی سیاست‌های خاص نادر را نشان می‌دهد. متن مهرهای وی حاکی از تأیید مشروعیت حکومت وی و تلاش وی برای حفظ تمامیت ارضی ایران است. این مسئله، در جملات آغازین رقم‌ها هم آشکار است، به‌ویژه آنجا که واژگان «عنايات شاهي و ظل الهی» را به کار می‌برد بر این مسئله بیشتر تأکید دارد. سایر موارد مشابه دوره صفوی عمل می‌شد. بنابراین، می‌توان گفت تغییرات این دوره بیشتر در اضافات سند (تحمیدیه،

مهر، طغرا، و پشت سند) بوده است و ساختار متن سند تقریباً مشابه دوره صفویه است. این مسئله حتی در مورد محتوا به‌ویژه در فرمان‌های انتصاب با کمی تغییر قابل تعمیم است. مواردی که از افراد در شغل منصوب شده خواسته می‌شود، تقریباً در هر دو دوره یکسان است. در نتیجه، می‌توان گفت شیوه فرمان‌نویسی دوره صفوی به شکل ساده‌تری به دوره افشار انتقال یافت. با این حال، مفاهیمی که انتقال قدرت و سلطنت را به نادرشاه تفویض می‌کرد، در فرمان‌های این دوره (در بخش اضافات سند) تبلور یافت که البته نشانه‌هایی از آن در فرمان‌های صادر شده در پیش از سلطنت نادر (سال‌های ۱۱۴۵ تا ۱۱۴۸ ق.)، به‌ویژه در متن طغرا دیده می‌شد.

مؤلفه	صفوی	افشار
نوع سند	از انواع مختلفی چون حکم و رقم و پروانچه استفاده می‌شد.	تنها رقم به کار رفته است.
تحمیلیه	بیشتر از هو استفاده شده است.	متنوع است.
طغرا	با مضمون «حکم جهان مطاع شد» و شکل ساده بود.	«اعوذ بالله تعالی شأنه فرمان همایون شد» شکل منحنی و پیچیده
مهر	از مهرهای مختلف با توجه به موضوع سند استفاده می‌شد.	قاعده خاصی در استفاده از مهر در ارتباط با موضوع سند وجود نداشت.
رکن سند	با آنکه و استفاده از القاب شروع می‌شد.	با آنکه و استفاده از القاب شروع می‌شد.
خاتمه سند	استفاده از جملات دستوری مشابه	استفاده از جملات دستوری مشابه
نثر	ساده و قابل فهم	ساده و قابل فهم
تزیینات هنری	دارای تزیینات هنری	ساده و فاقد تزیین
خط	نستعلیق و شکسته نستعلیق	نستعلیق و شکسته نستعلیق

نتیجه‌گیری

در این مقاله، ویژگی‌های فرمان‌های نادر مورد بررسی قرار گرفت. در شکل ظاهری، فرمان‌ها ساده و فاقد تزیینات هنری بودند. در قسمت اجزای سند، تحمیلیه‌ها طولانی‌تر شده و طغرا به شکل پیچیدگی و منحنی ترسیم می‌شد. شکل مهرها ساده و در سجع

جدول ۲

مؤلفه‌های تطبیقی فرمان‌های دوره صفوی با دوره افشار

مهرها از الفاظی استفاده می‌شد که مفاهیم قدرت و مشروعیت حکومت نادر را نشان می‌داد. استفاده از اصطلاح رقم در متن اسناد و منابع این دوره بیانگر نام‌گذاری فرمان‌های این دوره به نام رقم است. در مجموع، می‌توان گفت فرمان‌نویسی در این دوره صورت ساده‌تری نسبت به دوره پیش از خود یافته است، و این شاید حاکی از کوچک شدن دیوان‌سالاری در این دوره و توجه بیشتر حاکمیت به مسائل نظامی است. با این حال، به نظر می‌رسد برای دستیابی به جزئیات نظام اداری این دوره، علاوه بر سلطانیات، اسناد بیشتری در قالب دیوانیات، مکاتبات نادر با سران کشورها و اسناد شرعی مورد بررسی قرار گیرد تا بتوان اطلاعات دقیق‌تری در این حوزه کسب کرد.

منبع

اسناد

سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق)، اسناد شماره ۱۲۲۹۰۸، ۲۸۵۸۸، ۱۱۰۳۵۶،

کتاب‌ها و مقالات

آرونووا، ماریانا روبنونا، اشرفیان (۱۳۵۲). *دولت نادرشاه افشار (طرح کلی روابط اجتماعی ایران در دهه‌های چهارم و پنجم قرن هجدهم)*. (حمید امین، مترجم). تهران: دانشگاه تهران.

استرآبادی، میرزا مهدی خان (۱۳۷۷). *جهانگشای نادری (عبدالله انوار، کوششگر)*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

بوسه‌هریرت (۱۳۶۷). *پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی (غلامرضا وره‌رام، مترجم)*. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

توحیدی، کلیم‌الله (۱۳۸۸). *نادر صاحب قران، نادرشاه بر مبنای اسناد خطی*. مشهد: آوای رعنا.

جلایر، ذوالفقار (۱۳۸۵). *فتوحات ایرانیان به فرماندهی نادرشاه افشار*. مشهد: سخن گستر.

داودی، حسین (۱۳۴۸). *اسناد خاندان کلانتری سیستان. بررسی‌های تاریخی (۴)، ۱-۳۴*.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت نامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.

ذکاء، یحیی (۱۳۴۴). *تاریخچه‌ی تغییرات و تحولات درفش و علامت دولت ایران، از آغاز سده سیزدهم هجری قمری تا امروز. هنر و مردم. دوره ۳-۴ (۳۱)، ۱۳-۲۴*.

سلطانی مقدم، حمیده، سلطانی مقدم، سعیده (۱۳۸۹). *نه فرمان شیخ‌الاسلامی، عقدنامه و معافیت از سربازی (مربوط به خاندان تهجدی ساوه) از قرن دوازدهم و سیزدهم هجری. پیام بهارستان (۱۰)، ۲-۶*.

سمسار، محمد حسن (۱۳۴۷). *فرمان‌نویسی در دوره صفویه. بررسی‌های تاریخی (۶)، ۱۲۷-۱۵۲*.

شهرستانی، حسن (۱۳۸۱). *جلوه‌های هنر ایرانی در اسناد ملی*. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

فرامین موجود در موزه جلفا (۱۳۴۸). هنر و مردم. دوره ۷، (۸۴)، ۱۴-۱۹.
فریزر، جیمز بیلی (۱۳۶۳). *تاریخ نادرشاه افشار* (ابوالقاسم خان ناصرالملک، مترجم). تهران: پاسارگاد.
فلور، ویلم (۱۳۶۸). *حکومت نادرشاه به روایت منابع هلندی* (ابوالقاسم سری، مترجم). تهران: توس.
قاجار، نادر میرزا (۱۳۷۳). *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز* (غلامرضا طباطبایی مجد، کوششگر). تبریز:
ستوده.
قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۵۰). *مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی*. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.

----- (۱۳۴۸). *یکصد و پنجاه سند تاریخی: از جلایریان تا پهلوی*. تهران: چاپخانه
ارتش شاهنشاهی ایران.

قدوسی، محمد حسین (۱۳۳۹). *نادرنامه*. مشهد: انجمن آثار ملی خراسان.
کریمزاده تبریزی، محمد علی (۱۳۴۹). چند فرمان تاریخی. *بررسی های تاریخی* (۲۹)، ۱۷۹-۱۹۱، ۸۱-۸۲.
۱۸۷

گاتوغی گوس، ابراهام (۱۳۴۷). *منتخباتی از یادداشت‌های ابراهام گاتوغی گوس که شخصا در مراسم انتخاب
و تاجگذاری نادرشاه... (عبدالحسین سپنتا؛ استیان هانانیان، مترجمان)*. تهران: وحید.
لارودی، نورالله (۱۳۸۸). *نادر پسر شمشیر تهران: پارسه*.

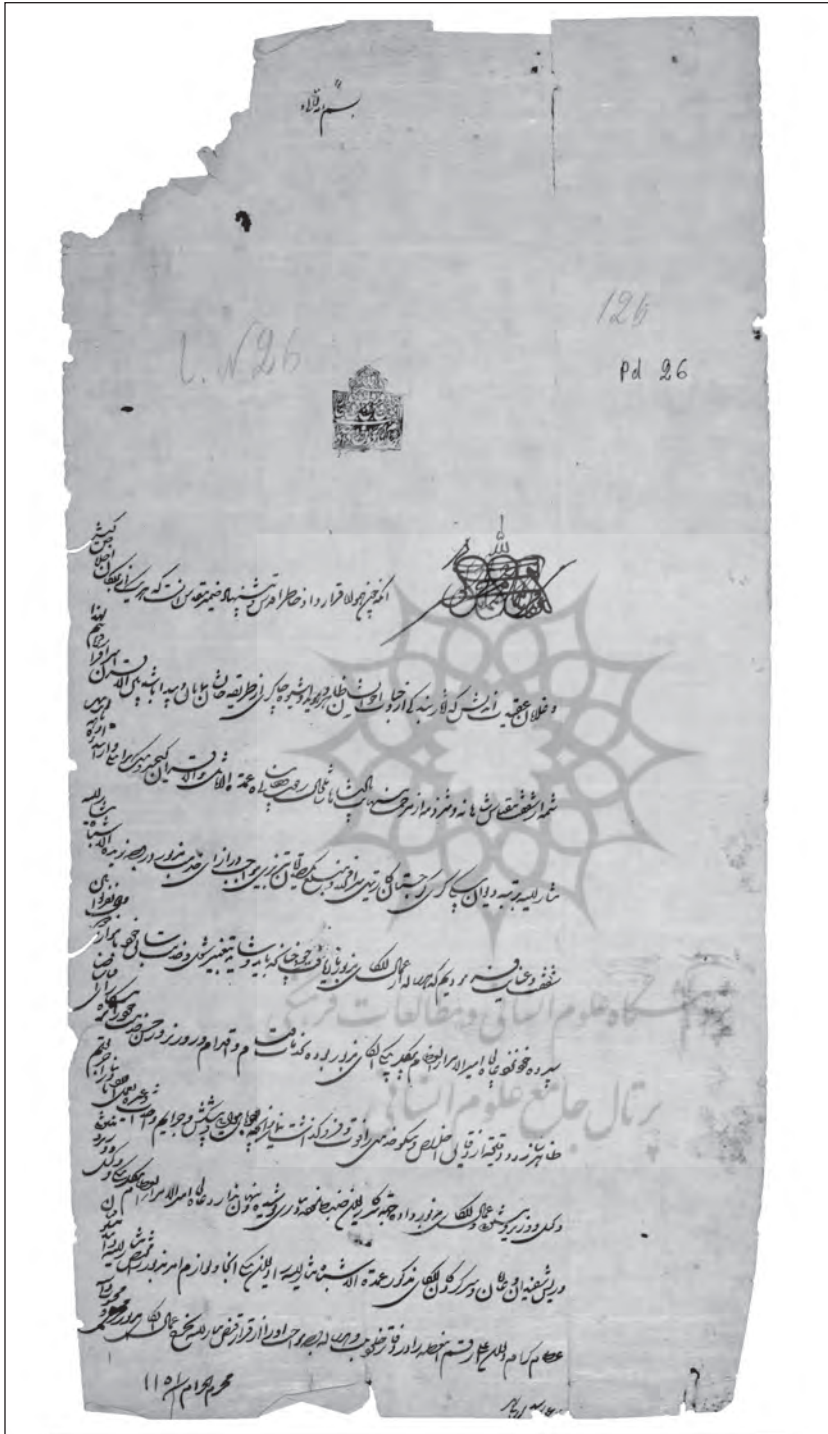
مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۳۹). ده فرمان مربوط به مشهد و آستان قدس. *نامه آستان قدس* (۲).
مروی، محمد کاظم (۱۳۶۴). *عالم آرای نادری* (ج ۳). (محمد امین ریاحی، کوششگر). تهران: کتابفروشی زوار.
مفحم، محسن (۱۳۴۶). *اسناد و مکاتبات تاریخی*. بررسی های تاریخی ۲، (۵): ۱۵۱-۱۶۳، ۱۵۹.
میرزا سمیع، محمد سمیع (۱۳۷۸). *تذکره الملوک سازمان اداری حکومت صفوی، با تعلیقات
مینورسکی* (مسعود رجب‌نیا، مترجم). تهران: امیرکبیر.

نوایی، عبدالحسین (۱۳۶۸). *نادرشاه و بازماندگانش همراه با نامه‌های سلطنتی و اسناد سیاسی و اداری*.
تهران: زرین.

Garthwaite, Gene (1983). *Khans and shahs A documentary analysis of the Bakhtiyari
in Iran*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, [documents in appendices
on microfiche] Appendix I

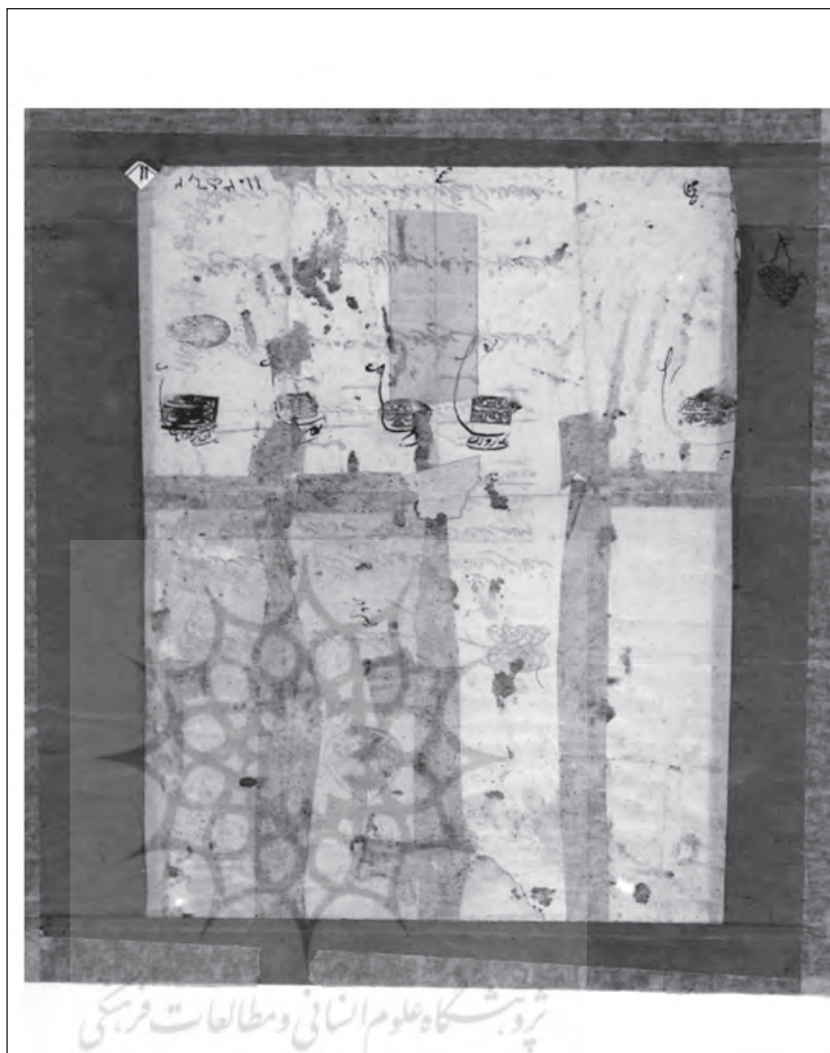
Giunashvili, Helen, and Tamar Abuladze (2013). *Researches on Persian and Georgian-
Persian Historical Documents of Nader Shah's Times from Georgian Depositories*. Analytica Iranica (. Mahmoud Delfani, ed).

Musavi, T. M. (1977). *Orta Asr Azarbaijan tarikhina dair farsdilli sanadlar* (XVI-XVI-
II). Baky: Elm nashriiaty,

تصویر ۲
نمونه شکل طغرای نادرشاه (دریافت شده از
سایت www.asnad.org)

تصویر ۳

نمونه‌ی ظهر فرمان در این دوره (محل
نگهداری: مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی